

توسعه و گسترش شهری در دوره چهارم استقراری شهر سوخته
حسین مرادی

L'espansione urbanistica durante Shahr-i Sokhta IV

Hossein Moradi

Shahr-i Sokhta is one of the larger Bronze Age sites on the Iranian Plateau. According to the excavations carried out at Shahr-i Sokhta since 1968, four periods have been identified in the cultural sequence, in which the IV period represented the last phase of occupation of the site (ca. 2000-1800 BC). In the past, some archaeologists suggested that during this period the settlement area decreased, only represented in the south-eastern part of the city where the so-called "Burnt Building" was identified. However, the recent excavations at Shahr-i Sokhta, led by Iranian mission after Islamic revolution (directed by S.M.S. Sajjadi), have revealed, despite of previous opinions about the fall of Helmand civilization, a wider presence of the IV period, mainly in the central and northern part of the site where huge buildings with IV period related material were found. The buildings n. 1, 5 and 20, located in the northern and north western part of the mound, and the buildings n. 26 and 28, in the central quarter, seem to be a clear evidence on the diffusion of Shahr-i Sokhta settlement between the end of Third and the beginning of the Second millennium BC. These recent discoveries on IV period at Shahr-i Sokhta allow us to build up new hypothesis about the settlement life and its socio economic implications in the Bronze Age Sistan.

Shahr-i Sokhta è uno dei più grandi centri dell'Età del Bronzo sull'altopiano iraniano. Sulla base degli scavi svolti a Shahr-i Sokhta dal 1968, sono stati identificati quattro periodi nella sequenza culturale del centro, con il IV periodo che dovette rappresentare l'ultima fase di occupazione del sito (ca. 2000-1800 a.C.). In passato, alcuni archeologi hanno suggerito che durante questo periodo l'area occupazionale subì un forte ridimensionamento perché conosciuta solo nella porzione sud-orientale della città dove fu identificato il cosiddetto "Burnt Building". Tuttavia, i recenti scavi a Shahr-i Sokhta, svolti dalla missione iraniana diretta da S.M.S. Sajjadi, hanno rivelato, nonostante le suddette convinzioni, una più ampia presenza del periodo IV, principalmente da cercare nella parte centrale e settentrionale del sito, in cui sono stati trovati edifici di una certa importanza con materiale da datare l'ultima fase dell'insediamento. Gli edifici n. 1, 5 e 20, situati nella parte settentrionale e nord occidentale del tepe, e gli edifici n. 26 e 28, nel quartiere centrale, sembrano, infatti, essere una chiara evidenza dell'ampia diffusione dell'insediamento tra la fine del Terzo e l'inizio del Secondo millennio a.C. Queste recenti scoperte ci permettono di costruire nuove ipotesi sulla vita del centro nelle sue fasi terminali, supportando più articolate considerazioni socio-economiche sull'Età del Bronzo sistiana.

چکیده:

شهرسوخته سیستان یکی از بزرگترین محوطه‌های عصر مفرغ سراسر فلات ایران به شمار می‌آید. بر اساس مطالعات انجام گرفته بر روی مواد فرهنگی این محوطه باستانی توالی استقرار در این محوطه افزون بر ۱۰۰۰ سال است که واپسین دوره آن یعنی دوره IV همزمان با ۱۸۰۰ پ.م می‌باشد. بسیاری از پژوهشگران بر این باورند که در پایان این دوره شهر و مساحت شهری بسیار کاهش یافته و شهرسوخته رو به اضمحلال می‌رود و نهایتاً در پایان این دوره استقرار در شهرسوخته پایان می‌یابد. کاوش‌های سال‌های اخیر شهرسوخته در بخش مسکونی نشان داده است که برخلاف تصور پیشین، در این دوره شهر بسیار گسترده شده و اتفاقاً مساحت ساخت و ساز در این دوره گسترش یافته و بخش‌های زیادی از تپه را در بر گرفته است. احتمالاً در ربع پایانی هزاره سوم به دلیل تراکم ساخت و ساز در شهرسوخته بخش‌های زیادی از تپه مورد استفاده قرار گرفته و شهر در یک گستره سطحی توسعه یافته که این روند در سده پایانی هزاره سوم و اوائل هزاره دوم پ.م یعنی در دوره IV شهرسوخته در بخش مسکونی مرکزی به نهایت شدت و تراکم رسیده است. در ربع پایانی هزاره سوم پ.م در شهرسوخته اولاً دامنه ساخت و ساز شهری به بخش‌هایی وسیع‌تری از تپه که تا پیش از این کمتر مورد استفاده بوده کشیده شده و استفاده از قسمت‌های زیادی از بخش مسکونی

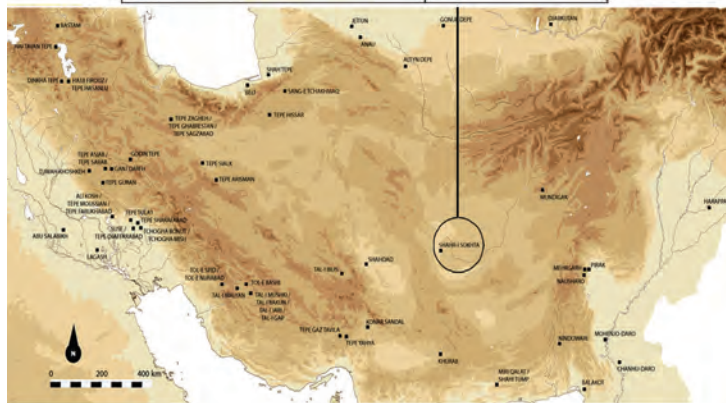
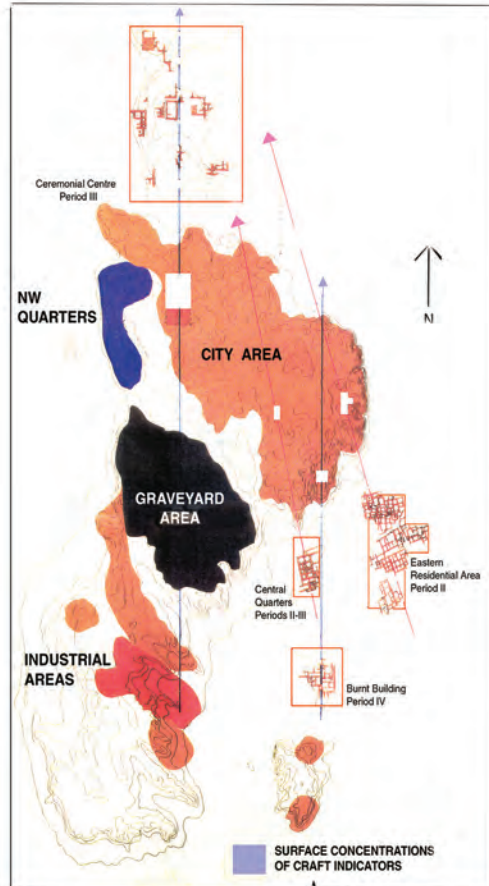
مرکزی که از نظر توپوگرافی نسبت به بخش یادمانی و مسکونی شرقی نسبتاً پست‌تر بوده، رایج شده است.

مقدمه:

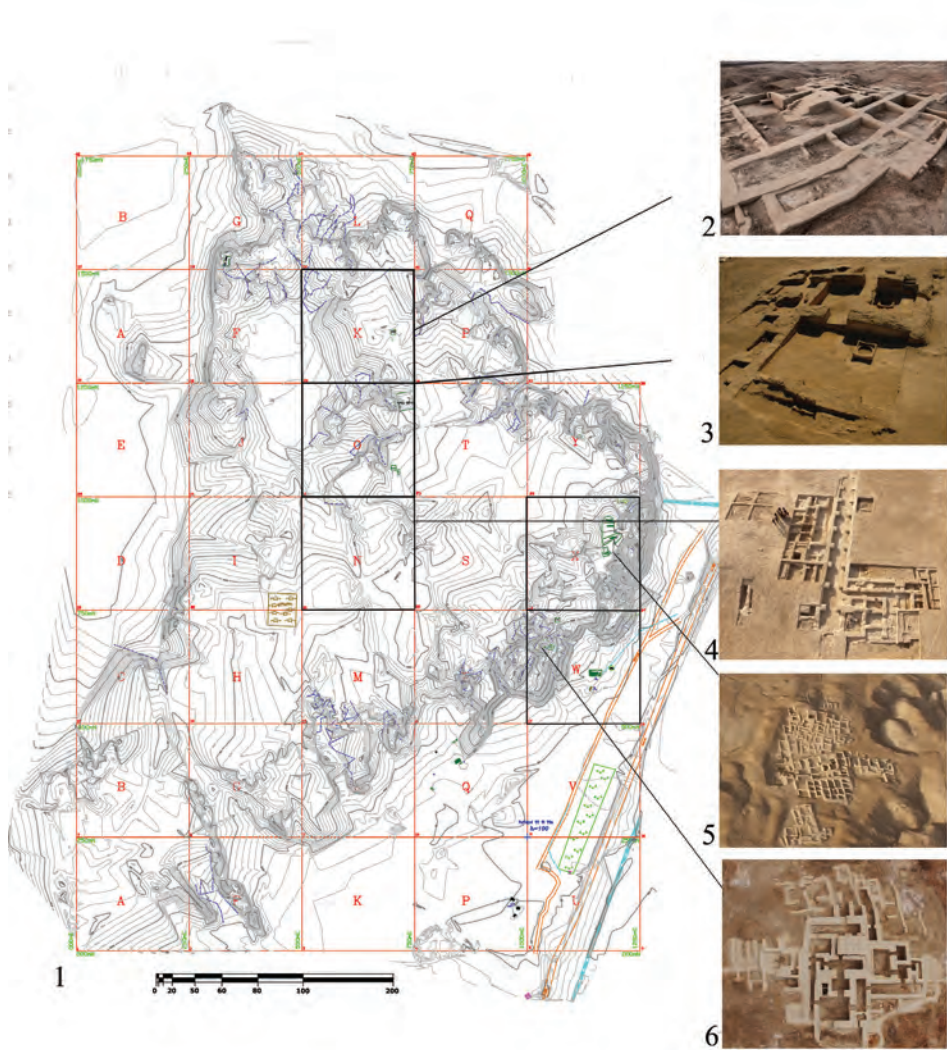
شرق ایران در اواخر هزاره چهارم و اوائل هزاره سوم پ.م دچار تحولاتی شد و در آن نشانه‌هایی از پیشرفت اقتصادی به همراه رشد در شمار و کیفیت اشیاء کاربردی و تجملی دیده می‌شود (Tosi 1979: 153). در این میان شهرسوخته با وسعت صد و پنجاه هکتار در حوزه جنوب شرق ایران یکی از بزرگترین محوطه‌های شرق فلات ایران است که در دشت سیستان به فاصله ۵۷ کیلومتری شهر زابل واقع شده و ابتدا بین سال‌های ۱۹۷۸-۱۹۶۷ توسط باستانشناسان ایتالیایی موسسه ایزمئو (Tosi 1968; 1969; 1983; Salvatori 1979) و سپس از سال ۱۳۷۶ تاکنون توسط گروه باستان شناسان ایرانی کاوش شده است (Sajjadi 2008; 2014). طی هزاره سوم پیش از میلاد در شهرسوخته شاهد نوعی تخصص فضایی مکانی هم در ساختار معماری و هم در بافت شهری هستیم و مطالعات میدانی نشان می‌دهد که این شهر از سه بافت اصلی، مسکونی، گورستان و صنعتی تشکیل شده است (Mariani 1992: 183). مساحت بخش مسکونی شهرسوخته در نیمه هزاره سوم پ.م به نهایت گسترش خود می‌رسد و افزون بر ۸۰ هکتار می‌شود که یکی از بزرگترین سکونتگاه‌های شهری در شرق فلات ایران به حساب می‌آید (Tosi 1977: fig. 5). درک چرایی و کیفیت این گسترش از طریق کاوش‌های باستان‌شناسی و مطالعات میدانی در محوطه‌های هزاره سوم پیش از میلاد، به آشنایی با چگونگی روند گسترش بافت‌های شهری در شرق ایران کمک می‌کند (تصویر ۱).

ارزیابی شواهد باستان‌شناختی دوره IV (سده‌های نخستین هزاره دوم پ.م) تا پیش از کاوش‌های سال‌های ۱۳۹۳ و ۱۳۹۴ فرض غالب برای این بود که در دوره IV، شهرسوخته به یک روستای بسیار کوچک تبدیل شده و از سال‌های آغازین این دوره، روند ویرانی و نابودی شهر آغاز شده است و نهایتاً در انتهای این دوره همزمان با فاز صفر دوره چهارم، حوالی ۱۸۰۰ پیش از میلاد (Salvatori - Tosi 2005)، شهر نابود شده و استقرار و زندگی در آن پس از هزار سال پیاپی متوقف شده است. تغییرات زیست محیطی (Fouashe et al. 2009) به همراه یک آتش‌سوزی گسترده، واپسین ضربه‌های انهدام و توقف سکونت و زندگی در این شهر بوده است (تصویر ۲).

با توجه با کاوش‌های انجام گرفته در بخش یادمانی، صنعتی و مسکونی مرکزی و کارگاه‌هایی که در بخش‌های مختلف شهرسوخته مورد کاوش قرار گرفته‌اند می‌توان به

تصویر ۱. موقعیت شهر سوخته در منطقه آسیای غربی و بخش‌های مختلف شهر براساس کارکرد (Mariani, 1979)

تصویر ۲: نقشه توپوگرافی شهر سوخته و تصویر هوایی مناطقی با شواهد دوره چهارم (Sajjadi and Moradi, 2016)

چشم‌انداز وسیع‌تری درباره زندگی و تداوم استقرار در شهر سوخته در ربع پایانی هزاره سوم و اوائل هزاره دوم پ.م. دست یافت (Sajjadi - Moradi 2016: 150). به نظر می‌رسد که ساختارهای عظیم و بناهای بزرگی که مورد کاوش قرار گرفته‌اند در واقع بخشی از توسعه فضایی مکانی شهری در نیمه دوم هزاره سوم پیش از میلاد تا اوائل هزاره دوم در شرق فلات ایران هستند که پیش از این چندان مورد توجه پژوهشگران نبودند. عکس‌های هوایی برداشت

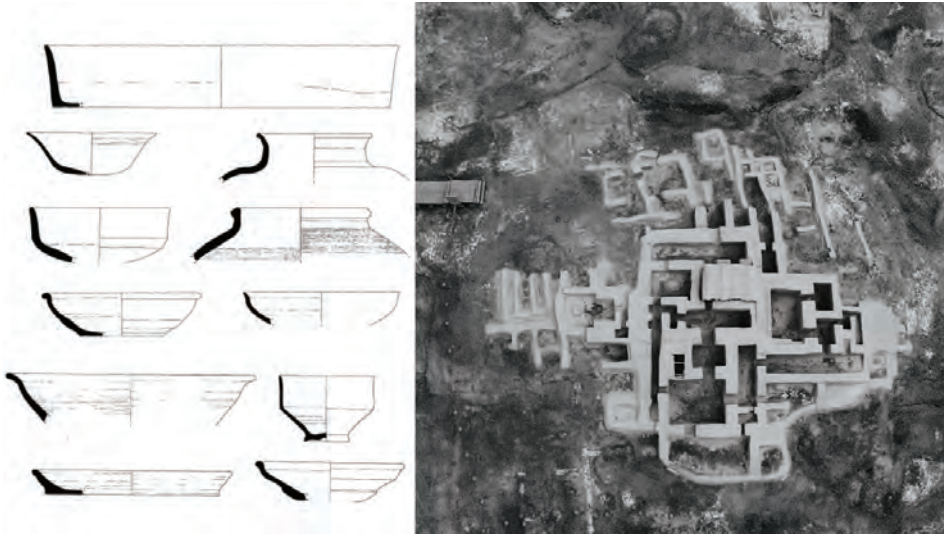
شده با پهباد از سطح شهرسوخته گویای توسعه ساخت و ساز در بخش‌های مسکونی مرکزی و یادمانی است که در مقیاس بزرگی ارائه شده است (سیدسجادی و دیگران: ۱۳۹۵). به نظر می‌رسد در ربع پایانی هزاره سوم پ.م در شهر سوخته اولاً دامنه ساخت و ساز شهری به بخش‌هایی وسیع‌تری از تپه که تا پیش از این کمتر مورد استفاده بوده کشیده شده و استفاده از قسمت‌های زیادی از بخش مسکونی مرکزی که از نظر توپوگرافی نسبت به بخش یادمانی و مسکونی شرقی نسبتاً پست‌تر بوده، رایج شده است (Sajjadi - Moradi 2016: fig.1). به گمان بسیار لایه‌های ساختمانی ۲ و ۳ در کارگاه ۲۸ و لایه ۱ در کارگاه ۲۶ مرتبط با این فعالیت گسترده ساختمانی در ربع پایانی هزاره سوم پ.م در شهر سوخته است (مرادی و سجادی، ۱۳۹۶). شواهد معماری توأم با آثار مادی از دوره IV در فاز A یادمان و کارگاه ۱۹ در شرق آن، در لایه‌های اول و دوم ساختمان ۲۰، در لایه‌های اولیه کارگاه شماره ۵ در بخش صنعتی شهرسوخته، در لایه‌های صفر و بالایی کارگاه ۲۶، لایه نخست کارگاه ۲۸ و از درون معبر کاوش شده در کارگاه ۲۹ یافت شده که از لحاظ پراکنش سرتاسر بخش مسکونی مرکزی، بخش موسوم به یادمانی در شمال تپه و بخش صنعتی در غرب تپه را دربرمی‌گیرد. به همه این‌ها باید کاخ سوخته در متنها علیه جنوب شرقی تپه را افزود (تصویر ۲).

کاخ سوخته (شناخته‌شده‌ترین بنا از دوره IV)

کاخ سوخته واقع در جنوب شرقی تپه، بنایی متعلق به واپسین سال‌های حیات در شهرسوخته است که دارای ۵۲ اتاق و فضا به اندازه و اشکال مختلف است و در قسمت شرقی آن یک مصطبه خشتی وجود دارد. دیوارهای اصلی و حجیم ساختمان باد و تا ۵ ردیف خشت بزرگ ساخته شده‌اند. مجموعه آثار موجود نشان می‌دهد که بنای فوق ظاهراً متشکل از مجموعه‌ای از واحدهای مختلفی بوده که در عین حال با یکدیگر مرتبط بوده‌اند. تنها شش اجاق در فضاهای بدون سقف این بنا موجود بوده که به شکل سکوه‌های مربعی ساخته شده بودند (Tosi 1983: 76-80) (تصویر ۳).

ساختمان شماره ۱: سطوح بالایی: لایه F

ساختمان شماره ۱ واقع در بخش بناهای یادمانی یکی از بزرگترین ساختمان‌های کاوش شده در شهر سوخته است که کاوش در آن از سال ۱۳۷۸ آغاز شده و در سال ۱۳۸۸ خاتمه پذیرفته است. این ساختمان که حدود ۱۶۰۰ مترمربع از آن حفاری شده، در مربع ۲۵۰ متری O، دربخش شمالی تپه واقع شده و دارای شش فاز ساختمانی است که پنج فاز آن متعلق به دوره‌های II و III است و تنها جدیدترین فاز یعنی F را با تردید می‌توان به سده پایانی دوره III یا سال‌های آغازین دوره IV نسبت داد. (Sajjadi - Moradi 2014: 89) در اصل در

تصویر ۳. عکس هوایی از بنای کاخ سوخته و سفال‌های شاخص دوره چهارم از این بنا

این لایه هیچ‌گونه شواهد معماری محکمی در ارتباط با دوره IV به دست نیامده اما چندین قطعه سفال لبه برگشته با خمیره و پوشش قرمز از این لایه پیدا شده که می‌توان به دوره چهارم نسبت داد. فاز F در بنای یادمان فاز پایانی است که پس از آن ساختمان به طور کامل متروک گشته و استقرار در آن پایان می‌یابد. این فاز را از روی پلکان بزرگ جنوبی، فضای بسته ورودی‌ها و فضای 41a می‌شناسیم. به نظر می‌رسد که در این فاز ساختمان به صورت هدفمند پر شده و از پلان فاز E برای ساخت بنایی جدید استفاده کرده‌اند. نشانه‌های این فاز را در اطراف بنای یادمان و در کارگاه‌های ۱۸ و ۱۹ می‌توان دید. در این دو کارگاه که در کنار ساختمان یادمان ایجاد شده آثاری از خشت‌فروش‌های دوره IV شهر سوخته دیده می‌شود که به احتمال فراوان در ارتباط با فاز F یادمان یا همان دوره چهارم شهرسوخته است (مرادی و سیدسجادی، ۱۳۹۱) (تصویر ۴).

کارگاه شماره ۵: سطوح بالایی: لایه اول

کارگاه شماره ۵ در انتها الیه شمال‌غربی تپه و در شمال بخش موسوم به صنعتی واقع شده است. کاوش در این کارگاه یک بار در سال ۱۳۸۱ و بار دیگر در فاصله سال‌های ۸۵ تا ۸۸ به انجام رسیده است. در لایه بالایی یک خشت‌فروش بزرگ و وسیع به دست آمده که از نشانه‌های معماری دوره چهارم شهرسوخته بوده و پیش از این در کاخ سوخته و ساختمان شماره ۱ نیز دیده شده است. همچنین در ارتباط با این لایه که با آثار معماری اتاق و سکوی

تصویر ۴. بقایای معماری شامل خشت‌فرش و ساختار پلکان مرتبط با دوره چهارم در ساختمان شماره ۱ و لایه موسوم به F

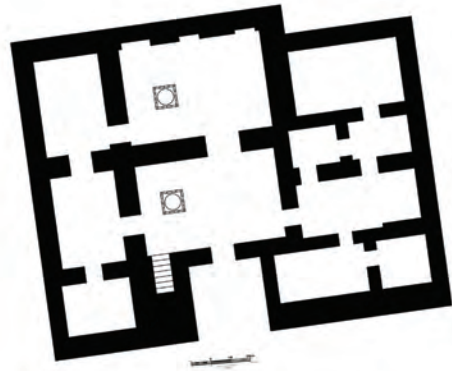
خشتی و خشت‌فرش همراه است تعداد زیادی سفال‌های شاخص دوره چهارم به خصوص کاسه‌های کم عمق با خمیره قرمز و پوشش قهوه‌ای و لبه‌های بیرون برگشته یافت شده است. بدنه بسیاری از این سفال‌ها دارای زاویه بوده که از ویژگی‌های شاخص سفال‌های دوره چهارم به خصوص فاز ۱ و ۰ است (تصویر ۵).

تصویر ۵. کارگاه شماره ۵ و بنای خشت فرش متعلق به دوره چهارم

ساختمان شماره ۲۰: لایه اول

ساختمان شماره ۲۰ نیز مجموعه معماری ویژه‌ای است که اگرچه از لحاظ پلان مشابهت‌هایی با ساختمان شماره ۱ و نیز شکل استاندارد خانه‌سازی شهرسوخته دارد اما وجود برخی از عناصر معماری کاربری آن را از یک خانه ساده فراتر برده تا جایی که احتمال داده شده که این‌جا معبدی متعلق به اواخر دوره سوم و اوایل دوره چهارم استقرار بوده است (تصویر ۶). اگرچه کاوش در این بنا به اتمام نرسیده اما شواهد نشان می‌دهند که این ساختمانی تک دوره‌ای بوده و به عبارت دیگر تنها در یک برهه زمانی از آن استفاده و سپس متروک شده است (Sajjadi - Moradi 2014: 85). سفال‌های یافت شده از این بنا از نظر گاهنگاری در دو دسته کلی طبقه‌بندی شده‌اند که شامل سفال‌های نخودی ساده و منقوش رایج در ادوار گوناگون شهرسوخته هستند که نمونه‌های موجود در این بنا بیشتر متعلق به سده‌های پایانی دوره III می‌باشند. سفال‌های نخودی با نقوش برگ‌های هاشور خورده و سایر نقوش خطی که در فاز ۳ دوره III رایج هستند از دیگر نمونه‌های سفالی پیدا شده در این بنا است. دسته دیگر سفال‌ها را می‌توان سفال‌های نخودی ساده با لبه به بیرون برگشته نام نهاد که از نظر

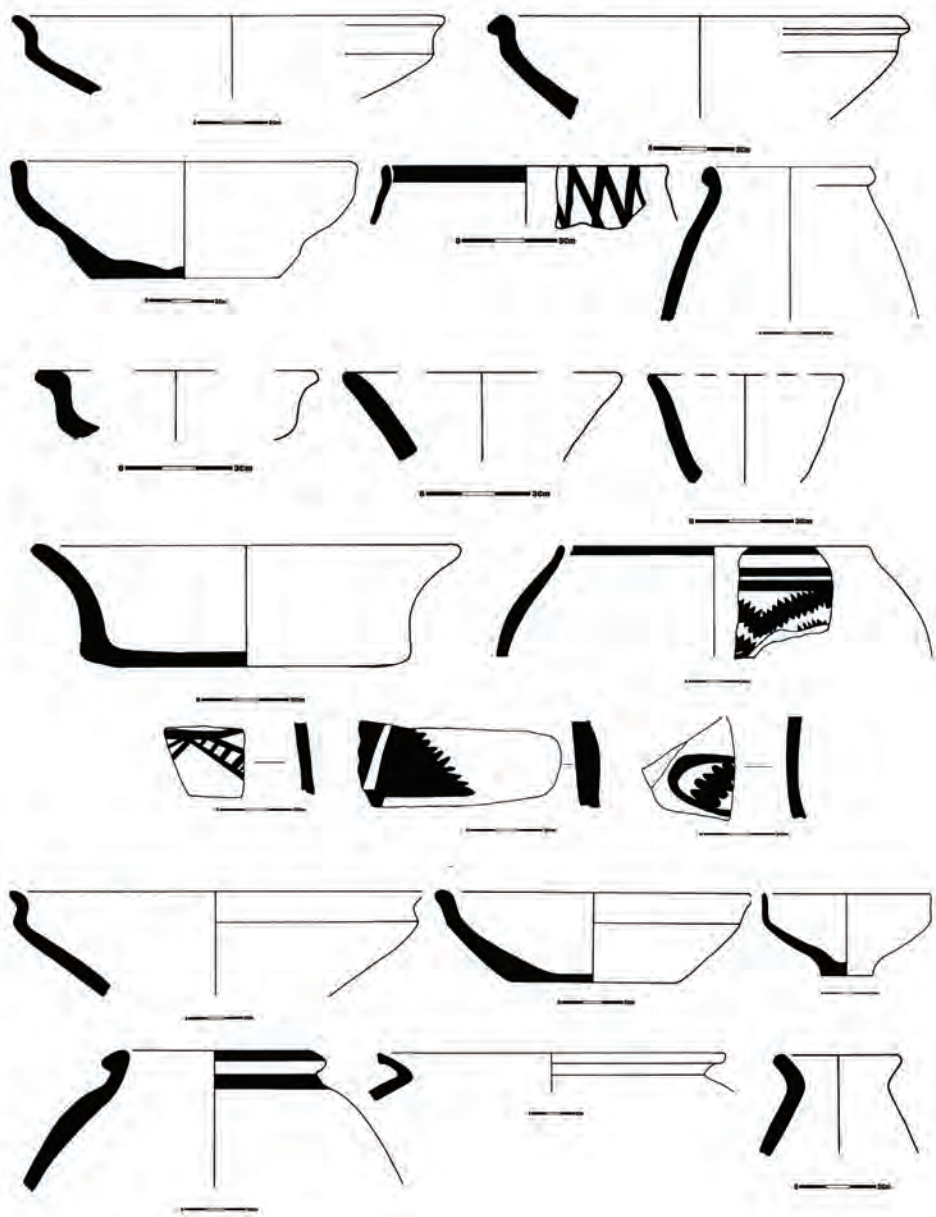

تصویر ۶. ساختمان شماره ۲۰ (عکس از: مدیا رحمانی)

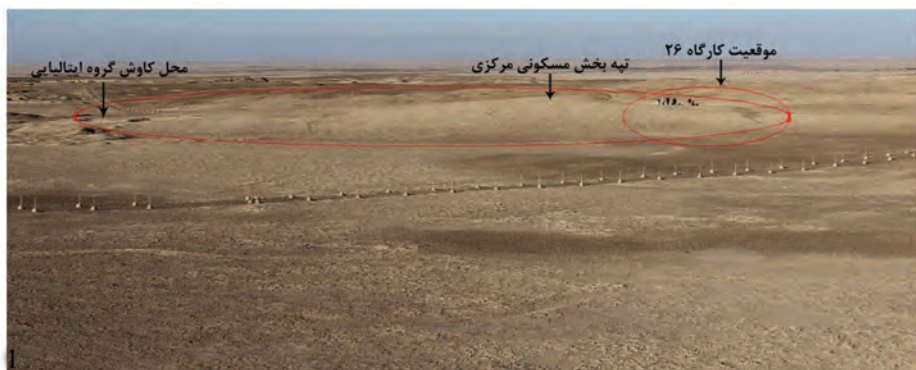
ریخت‌شناسی لبه، به نمونه‌های دوره تاریخی سیستان بسیار شبیه هستند اما در شهرسوخته در بالاترین لایه موجود در ساختمان شماره ۲۰ یافت شده‌اند. مشابه این سفال‌ها در دو فصل اخیر در کارگاه شماره ۲۶ در حاشیه شرقی و هم‌سطح چاله پست بخش مرکزی نیز پیدا شده است. این سفال‌ها فاقد تزیین بوده و دارای خمیره نخودی تیره به همراه پوشش غلیظ قهوه‌ای رنگ هستند. در مجموع به نظر می‌رسد که ساختمان شماره ۲۰ تنها در یک دوره مشخص که براساس نمونه‌های سفالی می‌تواند اواخر دوره III و اوایل دوره IV باشد مورد استفاده قرار گرفته و سپس متروک شده است (*Ibid*). (تصویر ۷)

ساختمان شماره ۲۶: لایه‌های بالایی، صفر و اول

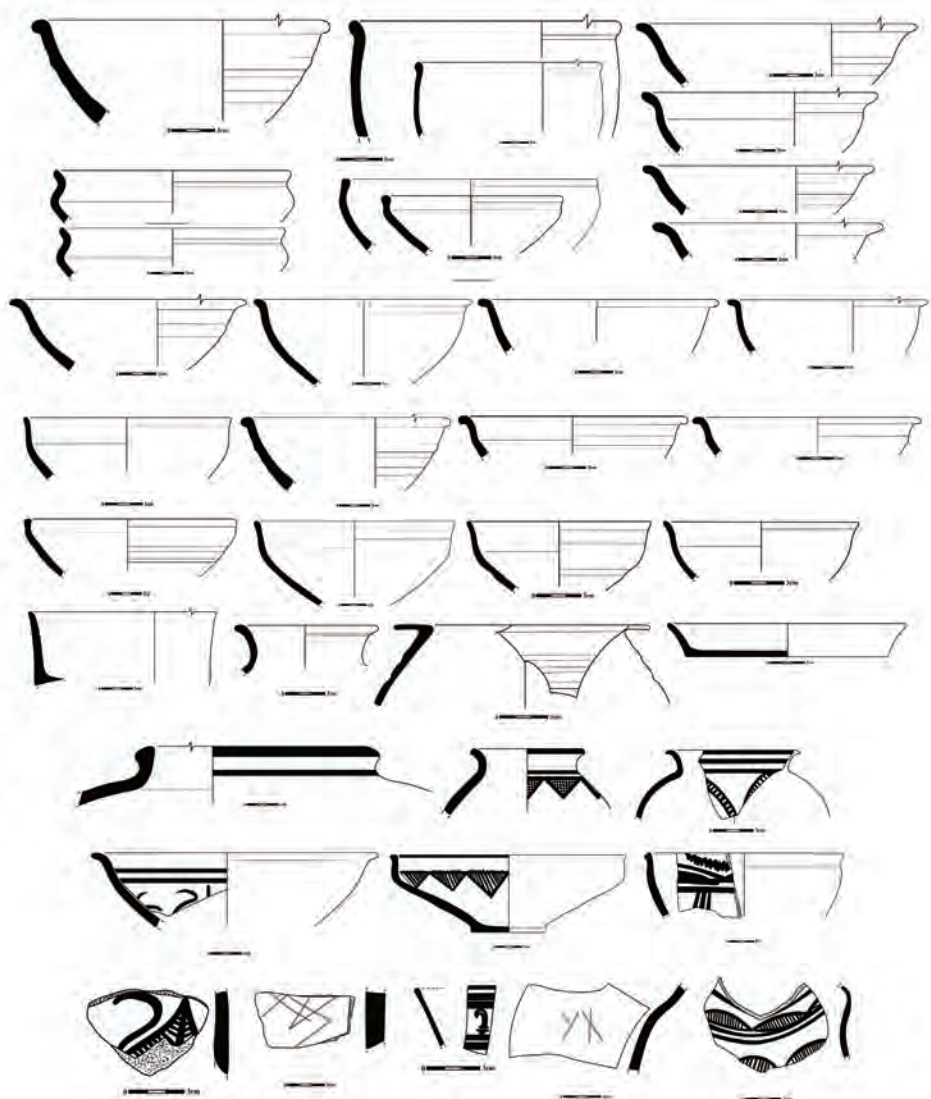
کارگاه ۲۶ در منطقه مسکونی مرکزی و غرب چاله پست شرقی شهرسوخته و شمال منطقه مسکونی مرکزی، به فاصله ۵۰ متری گمانه‌هایی که گروه ایتالیایی کاوش کرده بودند (Salvatori 1979: 141-144; Salvatori - Vidale 1997) واقع شده است. مهم‌ترین بخش‌های کاوش شده در این کارگاه مرتبط با لایه نخست استقرار در این جاست (تصویر ۸). در این کارگاه، عناصر و بقایای معماری لایه نخست، شامل سه بخش اصلی دالان با دیوارک‌های پشتیبان، اتاق‌های انباری و مجموعه فضاهای مسکونی جنوبی موسوم به اتاق‌های سوخته بهتر از دیگر لایه‌ها حفظ شده‌اند. در کنار یکی از دیوارک‌های پشتیبان فضای موسوم به دالان، تعداد هجده عدد خمیره سفالی با خمیره قرمز و پوشش غلیظ اخراپی یا قهوه‌ای و خمیره خاکستری بدست آمد که از نظر پوشش و شکل با سفال‌های دوره IV شهرسوخته و موندیگاک IV قابل مقایسه‌اند (Biscione 1974: fig. 12, no. 737; 1979: fig.4). (تصویر ۹).

تصویر ۷. سفال‌های مرتبط با دوره چهارم از سطوح بالایی ساختمان شماره ۲۰

تصویر ۸. موقعیت کارگاه و ساختمان شماره ۲۶ و عکس هوایی ساختارهای معماری یافت شده

نمونه سفال‌های لایه نخست

تصویر ۹. یافته‌های سفالی لایه یک یا نخست در ساختمان شماره ۲۶

لایه صفر شامل آثار روی لایه نخست و آثار معماری پراکنده‌ای است که در بخش‌های مختلف این مجموعه به دست آمده و بیشتر شامل اتاق‌های منفرد همراه برخی تاسیسات داخلی مانند اجاق است که بعضاً با یک ورودی به اتاق یا فضای مجاور خود متصل‌اند. هیچ‌گونه مجموعه معماری مشخصی که مرتبط با این لایه باشد به صورت کامل کاوش نشده است. یافته‌های سفالی این لایه نیز بیشتر بیانگر ارتباط آن با دوره چهارم استقرار در شهرسوخته است. سفال‌های نخودی ساده شامل کاسه‌هایی با بدنه زاویه‌داری است که از فضاهای مرتبط با این لایه به ویژه در ارتباط با خشت‌فرش‌ها به دست آمده است (تصویر ۱۰). سفال این لایه و لایه بالایی ارتباط گاهنگاری منسجم‌تری با دوره IV را نشان می‌دهد و کمبود قطعات منقوش از ویژگی‌های مجموعه سفالی این لایه است.

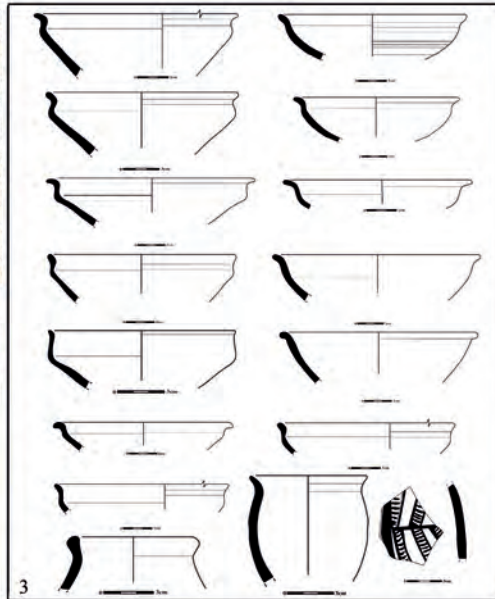
مجموعه معماری لایه بالایی جدیدترین لایه استقرار است که بقایای آن به صورت پراکنده در محدوده جنوبی و شرقی کارگاه و بر روی بقایای لایه صفر یافت شده است (تصویر ۱۱). این مجموعه شامل چند دیوار است که با هم تشکیل یک یا دو فضای مستطیل شکل را داده‌اند. نمونه‌های سفالی مرتبط با دوره‌های مختلف استقرار در شهرسوخته به خصوص دوره III و IV به دلیل نزدیکی به سطح تپه در بین مجموعه سفالی این لایه دیده می‌شود اما با این وجود شکل کلی غالب در بین این مجموعه همان سفال نخودی ساده و

1

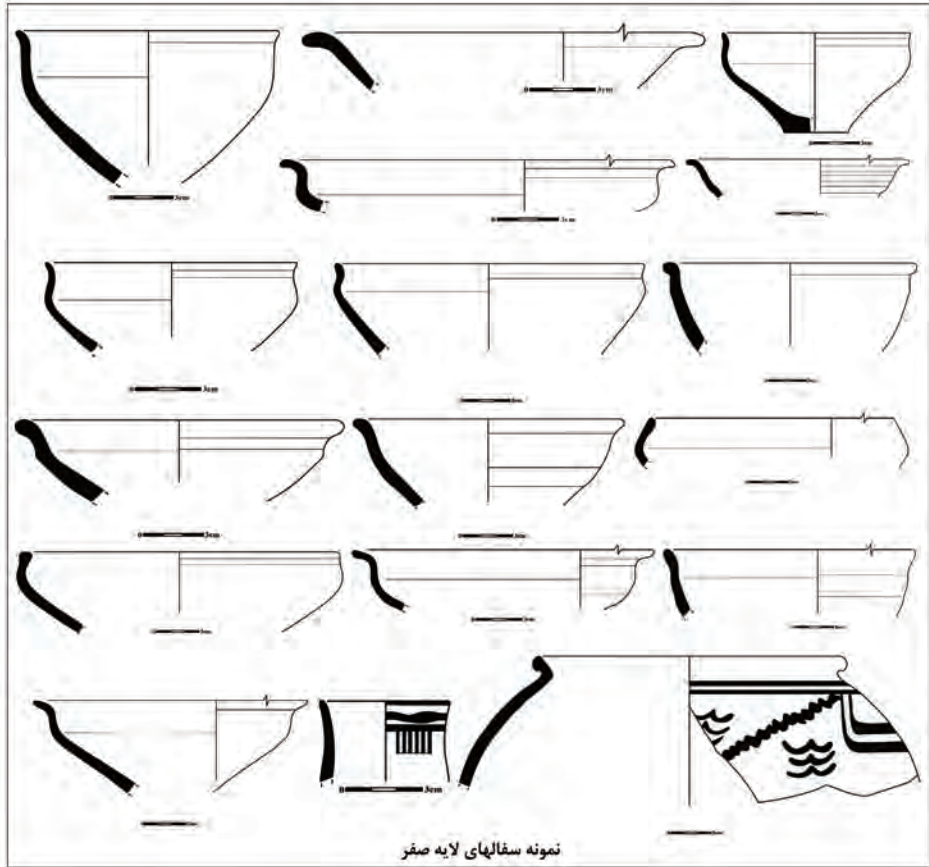

2

3

تصویر ۱۰. بقایای معماری و سفال لایه بالایی در ساختمان شماره ۲۶ مرتبط با فازهای جدید دوره چهارم

تصویر ۱۱. یافته‌های سفال لایه صفر در ساختمان شماره ۲۶ مرتبط با فازهای جدید دوره چهارم

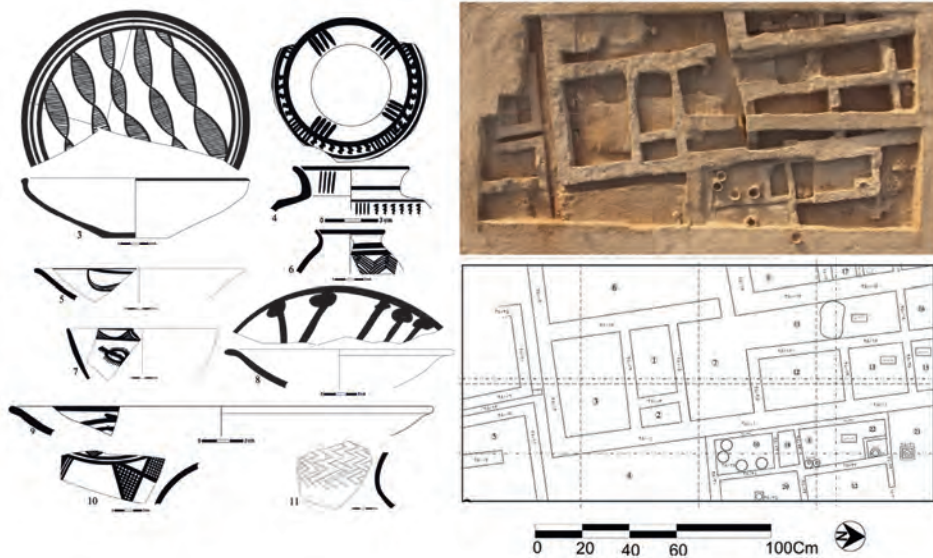
گاهی با پوشش اخراپی است که از ویژگی‌های سفال دوره IV است (Biscione 1979: 295-297).

لایه یک در ساختمان ۲۸

کارگاه ۲۸ در بخش شمالی منطقه مسکونی مرکزی و ۵۰ متری شمال ساختمان شماره ۲۶ واقع شده است. در بالاترین لایه شناسایی شده از گمانه یعنی لایه یک تعدادی فضا مورد کاوش قرار گرفت که دیوارهای آن‌ها عموماً از یک ردیف خشت ساخته شده‌اند. خشت‌ها بسیار فرسوده و شناسایی آن‌ها در حین کاوش به سختی انجام گرفت. سفال‌های این فضاها را ظروف نخودی ساده و منقوش تشکیل می‌دهد که بیشتر آن‌ها دارای شاخصه‌های شکلی

و تزیینی مرتبط با دوره IV استقرار در شهرسوخته هستند و به خصوص یک نمونه کاسه کوتاه با نقوش برگ‌های هاشورخورده ارتباط این لایه را با فازهای جدیدتر دوره IV روشن می‌کند (Biscione 1990: fig. 4). این کاسه که بر روی کف فضای ۲۲ به دست آمد به همراه سایر نمونه‌های سفالی این فضا از نظر گاهنگاری جزو فرم‌ها و اشکال سفالی شاخص دوره IV به شمار می‌آید و از این حیث می‌توان گفت که با لایه صفر و بالایی کارگاه شماره ۲۶ هم‌دوره بوده و احتمالاً بخشی از ساخت و ساز در دوره IV در بخش مسکونی مرکزی به شمار می‌رفته است (تصویر ۱۲).

لایه یک در کارگاه ۲۹ موسوم به معبر: شواهد سفالی دوره چهارم فاز ۱ و ۰ کارگاه شماره ۲۹ در ۵۰ متری شمال کارگاه ۲۸ قرار دارد و براساس شواهدی که در عکس‌های هوایی مشهود بود می‌توان از آن به عنوان یک معبر یا کوچه نام برد. اگرچه خاک داخل این معبر را می‌توان مخلوط و آمیخته شده با مواد دوره‌های مختلف دانست اما نمونه‌های سفالی بسیاری از دوره چهارم به خصوص چند قطعه کاسه کم عمق با نقش برگ انجیر که از ویژگی‌های سفال دوره IV شهرسوخته و فازهای ۱ و ۰ است در این جا دیده می‌شود (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۲. بقایای معماری و سفالین مرتبط با دوره چهارم از کارگاه شماره ۲۸

شواهد دیگر: بررسی‌های سطحی دشت سیستان و کاوش تپه‌های اقماری شهرسوخته بررسی‌های پراکنده سطحی که در سطح شهرسوخته انجام شده است و فور نمونه‌های سفالی مرتبط با دوره چهارم استقراری در شهرسوخته را در بیشتر مناطق مسکونی شهر نشان می‌دهد و نمونه‌های سفالی قابل مقایسه در بیشتر مناطق به دست آمده است. همچنین بررسی‌های باستان‌شناختی که در سال‌های قبل در دشت سیستان انجام شده نشان‌دهنده فراوانی تعداد تپه‌های اقماری شهرسوخته با سفال دوره چهارم است. در این زمینه باید کاوش‌های دانشجویی دانشگاه زابل در دو تپه طالب خان ۱ و ۲ در ۱۲ کیلومتری جنوب شهرسوخته را مورد توجه قرار داد که در آن شواهد سفالی بسیاری از دوره چهارم به دست آمده است. افزون بر این شواهد کاوش تپه رود بیابان در ۳۰ کیلومتری جنوب شرق شهرسوخته در سال‌های پیش از انقلاب را می‌توان به مجموعه یافته‌های مرتبط با دوره چهارم افزود.

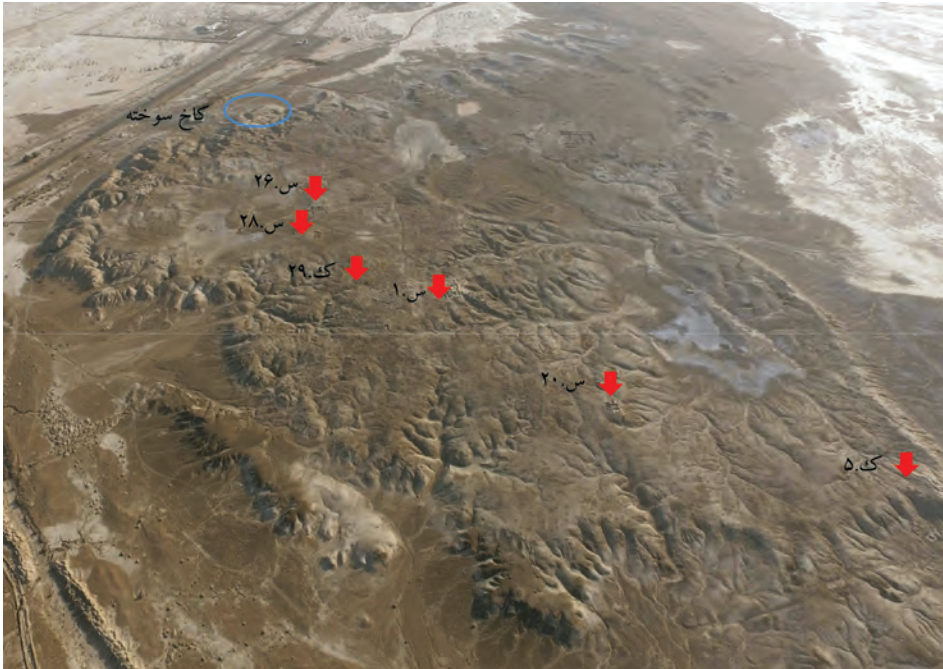
نتیجه‌گیری

شواهد مرتبط با دوره IV شهرسوخته از لایه‌های بالایی کارگاه‌های کاوش شده در سرتاسر منطقه مسکونی مرکزی و یادمانی به دست آمده و تفسیر پراکندگی این مواد بی‌شک در یک چشم‌انداز سرتاسری مسائل بیشتری را برای ما روشن می‌کند تا از این راه به نقد نظریات ارائه شده درباره این دوره مبهم و تاریک شهرسوخته بپردازیم. شواهد معماری توأم با آثار مادی از دوره IV در فاز A یادمان و کارگاه ۱۹ در شرق آن، در لایه‌های اول و دوم ساختمان ۲۰، در لایه‌های اولیه کارگاه شماره ۵ در بخش صنعتی شهرسوخته، در لایه‌های صفر و بالایی کارگاه ۲۶، لایه نخست کارگاه ۲۸ و از درون معبر کاوش شده در کارگاه ۲۹ یافت شده که از لحاظ پراکنش سرتاسر بخش مسکونی مرکزی، بخش موسوم به یادمانی در شمال تپه و بخش صنعتی در غرب تپه را افزود. به همه این‌ها باید وجود کاخ سوخته از دوره IV در متناحیه جنوب‌شرقی تپه را نیز باید افزود (تصویر ۱۴). با این حساب مواد و شواهد این دوره در سرتاسر تپه شهرسوخته به دست آمده است. سفال‌های مرتبط با این دوره که بیشتر کاسه‌های کم عمق با لبه به بیرون برگشته و بدنه زاویه‌دار می‌باشد، در سرتاسر این بخش‌ها چه در سطح و چه در کانتکس‌های مرتبط با این دوره دیده می‌شود. داخل برخی انباشت‌های زباله قطعات تغییر شکل یافته یا بد حرارت دیده از این سفال‌ها مشاهده می‌شود. همگی این شواهد نشان‌دهنده گستردگی ساخت و ساز مرتبط با این دوره در شهرسوخته است. به نظر می‌رسد که در دوره IV و زمانی که پیش از این پنداشته می‌شد که شهر رو به نابودی رفته است، ساخت و سازها در این بخش از شهر بر روی شواهد معماری فازهای قدیمی‌تر دوره III باز تولید شده‌اند. اگرچه این نکته را نیز باید در نظر داشت که ساختارهای معماری وابسته

تصویر ۱۳. بقایا و نمونه‌های سفالی مرتبط با دوره چهارم از کارگاه ۲۹ موسوم به معبر

به این دوره در بالاترین سطح قرار داشته که بیشتر در معرض فرسایش طبیعی قرار گرفته و طبیعتاً روند نابودی و ناپدید شدن آثار این دوره بسیار شدیدتر اتفاق افتاده است.

تصویر ۱۴. نمایی هوایی از پراکندگی شواهد مرتبط با دوره چهارم استقرار شهری سوخته

در نتیجه کاوش‌های سال‌های اخیر شهر سوخته در بخش مسکونی نشان داده که برخلاف تصور پیشین، در این دوره شهر بسیار گسترده شده و مساحت ساخت و ساز گسترش یافته و بخش‌های زیادی از تپه را در بر گرفته است. با توجه به کاوش‌های بخش یادمانی، شمالی و مسکونی مرکزی می‌توان به چشم‌انداز وسیع‌تری درباره زندگی و تداوم استقرار در شهر سوخته در ربع پایانی هزاره سوم و اوائل هزاره دوم پ.م دست یافت. احتمالاً در ربع پایانی هزاره سوم به دلیل تراکم ساخت و ساز در شهر سوخته بخش‌های زیادی از تپه مورد استفاده قرار گرفته و شهر در یک گستره سطحی توسعه یافته که این روند در سده پایانی هزاره سوم و اوائل هزاره دوم پ.م یعنی در دوره IV شهر سوخته در بخش مسکونی مرکزی به نهایت شدت و تراکم رسیده است.

در ربع پایانی هزاره سوم پ.م در شهر سوخته اولاً دامنه ساخت و ساز شهری به بخش‌هایی وسیع‌تری از تپه که تا پیش از این کمتر مورد استفاده بوده کشیده شده و استفاده از قسمت‌های زیادی از بخش مسکونی مرکزی که از نظر توپوگرافی نسبت به بخش یادمانی و مسکونی شرقی نسبتاً پست‌تر بوده، رایج شده است. نکته دیگر در این زمینه آن که تا پیش از این کاوش‌ها فرض بر این بود که آثار و شواهد دوره IV تنها در بخش‌های محدودی از تپه به

خصوص در منطقه کاخ سوخته دیده شده و مساحت شهر در این دوره به حداقل ممکن در هزاره سوم پ.م رسیده و نهایتاً شهر به نابودی رسیده است. امروز با وجود اطلاعات و شواهد کاوش‌های جدید در بخش مسکونی مرکزی این فرض قدیمی نیازمند بازنگری است چرا که به نظر می‌رسد شواهد استقرار دوره IV و به خصوص فازهای جدیدتر آن در این بخش از تپه دیده شده است. همچنین برخی دیگر از این شواهد را باید در بخش‌های شمالی تپه چون اطراف ساختمان‌های شماره ۱ و ۲۰ جستجو کرد